

מסקנות צנועות ממסע מרהיב

נטע סובול

על הספר: אבישי בר־אשר (2019). מסעות הנפש: גן עדן במחשבה ובדמיון בספרות הקבלה בימי הביניים. ירושלים: מאגנס, 614 עמודים.

כשקוראים בספרו רחב היריעה של אבישי בר־אשר, קשה להאמין שחיבור כה מרשים נכתב בידי חוקר צעיר. כהבטחת הכותרת לספרו, בר־אשר נוטל אותנו עמו למסע אל ההגות העיונית של חכמי ימי הביניים ואל התמונה המורכבת של גן עדן, כפי שהשתקפה בעיני רוחם. במהלך הדרך נפתחות דלתות רבות אל מחשבות ודמיונות קדומים יותר, וכן אל מארג דימויים מורכב מעולם ההגות והיצירה בימי הביניים ביהדות, בנצרות ובאסלאם. לכל אורך הדרך ניכר שהטקסטים הרבים שדרכם אנו עוברים במסע הם למעשה גן העדן של החוקר, וכי החקירות הפילולוגיות וההיסטוריות שבאמצעותן הוא חותר במיומנות בשפע המקורות שהוא מזמן בפנינו הן בעבורו עונג צרוף. פרט למקורות שבדפוס, המחקר מתבסס במידה ניכרת גם על כתבי יד שנחקרו אף הם בקפדנות ובמיומנות רבה. ספר זה הוא אפוא אוצר רב־ערך הן עבור חוקרים והן עבור חובבי ספר, קוראים צמאי דעת שלא יאבדו את דרכם במרחב האדיר שהמסע מוביל בו בבטחה.

בהקדמה לספרו מציג בר־אשר ניסוח כובש לפרויקט שלו: "לומר הרבה על מעט, מתוך תקווה שבסופו של דבר תוכלנה לצמוח מסקנות מועטות על הרבה" (עמ' 18). להבנתי, דבריו אלה מרמזים על הפולמוס המתקיים בקרב חוקרי הקבלה כיום, ובפרט בנוגע לספרות הזוהר ולמחקר הראוי בה. מחקרו של בר־אשר פועל מתוך מודעות לתפיסה הרווחת כיום כהנחת יסוד בקרב מרבית חוקרי הזוהר, לאחר שאוששה בשני העשורים האחרונים במגוון מחקרים. לפי תפיסה זו, הזוהר אינו ספר כי אם ספרות שלמה שהתהוותה בתהליכים מורכבים של כתיבה, ליקוט, עיבוד ועריכה, על פני דורות ובידי יוצרים מרובים. מדובר בתפיסה שהניבה ספקטרום

נרחב של גישות במחקר ספרות הזוהר. אחת מהן מתמקדת בתהליכי הקאנוניזציה וההתקדשות של הזוהר; גישה אחרת חותרת למיפוי חטיבות הזוהר, ובכלל זה הגדרה ותיארוך של השכבות המאפיינות ספרות זו ומחבריהן, במידת האפשר. מנגד, לנוכח ריבויים של מחברי מדרשות הזוהר, התגבשה גם גישה השוללת את שאלת זיהוים וכן את מיפוי חלקיה של ספרות הזוהר. גישה זו דוגלת בחקירה רחבה וזהירה ביחידות מצומצמות בלבד של ספרות הזוהר. למעשה, המובאה שלעיל מתוך ספרו של בראשית אשר מציבה את גישתו כתואמת במובהק את הגישה השלישית. לפחות בנוגע למדרשות הזוהר, הוא אכן מתמקד בחקירה של יחידות טקסטואליות או רעיוניות מצומצמות, שהוא חוקר בהקשר נרחב ככל האפשר, מתוך זהירות מהסקת מסקנות כוללניות. עיקרון זה ניכר בספרו לכל אורכו, בניסוחיו הקפדניים למסקנות שהוא מגבש.

הספר מחולק לשישה פרקים. פרק הפתיחה ופרק הסיום (הפרק השישי) מרחיבים את שדה הראייה אל עבר היצירה הפרשנית והספרותית הענפה על־אודות גן העדן, ועוסקים בפיתוחים המדרשיים, ההגותיים והספרותיים של תחום זה בשלוש הדתות המונותאיסטיות, מהעת העתיקה ועד לימי הביניים, בתוך מבחר סוגות הכתיבה הפרשניות והספרותיות. בפרק הפתיחה מוגשת לקוראים סקירה ראשונית על מקורותיה של תפיסת הריבוי והריבוד של גן העדן, הן ביהדות והן בנצרות ובאסלאם, לצד פיתוחיה בקבלה במאה השלוש עשרה, תקופה שהספר מתמקד בה. כאן מוצגות ההתחלות של תיאורי גן עדן, כמקום שמתקיים במציאות הארצית ואפשר לייחס לו מיקום גיאוגרפי, לעומת גן שמימי ורוחני, וכן גן עדן כמקום תענוגות גופניים או רוחניים או כמקום של גמול אסכטולוגי. לדיונים מוקדמים אלה בעניין ריבויים של מרחבי הגמול וריבודם יש מקום מכונן בפולמוסים התיאולוגיים בימי הביניים בכלל ובספרות הקבלה בפרט, ובהקשר זה מעניק בראשית את המקום החשוב ביותר לכתבי הרמב"ן ולשיח הפולמוסי שמקיימים עמם כתביו של המקובל הקסטיליאני בן המאה השלוש עשרה שנחשב לראשון שהפיץ את ספר הזוהר – ר' משה די לאון – וכן לתיאורי גן העדן בספרות הזוהר.

בפרק השישי מציג בראשית בפרוטרוט מוטיבים ציוריים ומיתיים שמקורם בספרות המדעית ובסיפורת ימי הביניים על־אודות גן העדן הארצי, מראותיו, מבנהו והאפשרות להגיע אליו בגוף או בנשמה עוד בחיי העולם הזה. מתוך התבססות מרשימה על פירות חקירתו בפרקים הקודמים, בראשית משקף את חשיבותם של מקורות אלה להבנת כתיבתו של ר' משה די לאון וכותבים אנונימיים של מדרשות

הזוהר על-אודות גן העדן הארצי, ולחשיפת המוטיבציות הפולמוסיות שבבסיס התפיסות המוצגות בהם.

בפרקים השני והשלישי מעמיק בראשון את הדיון בריבוד תפיסת גן העדן בקבלת הרמב"ן ובקבלת קסטיליה, שמתוכה התפתחה גם ספרות הזוהר, תקופה שתחילתה למן המחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. הכותב דן בהרחבה בהבחנתו של הרמב"ן בין גן עדן ארצי לשמימי כשני מרחבי גמול שונים, הנבדלים מן "העולם הבא", שהוא בעל מעמד אסקטולוגי, של אחרית הימים, ועוסק בדיונו של הרמב"ן בתנועת הנשמות בין גן העדן הארצי לשמימי וברמזיו לזיקה הסמלית בין מרחבי העדן השונים לבין הספירות – אותן ישויות עליונות מופשטות שבאמצעותן מתגלמת ומתגלה האלוהות הנעלמה – ומהן גם מוצאם של חלקי הנפש, ולמעשה של העולם כולו. בתוך כך עומד בראשון על חשיבותו העליונה של ר' משה די לאון בפיתוח תפיסת הריבוד של גן העדן ושל הגיהנום, ובפיתוח ההבחנה בין תפקידיהם של שני מרחבי גמול אלה, על מדרגותיהם, באחרית הימים. מתוך ניתוח מעמיק של מכתביו הידועים של די לאון וכן מקטעים שמביא בראשון מכתבי יד שמחבריהם אינם ידועים, הוא מראה כי ריבוד של גני עדן מתפתח אצל די לאון בזיקה לפיתוחיו בתורת הנפש הקבלית וחלוקתה לשלוש מדרגות זו על גבי זו: נפש, רוח ונשמה. מדרגות הנפש מתפתחות כמובנן כסמלי הספירות. פיתוח נוסף של מדרגות הנפש הוא בזיקתן לדימויי העדן המקראיים, ובכלל זה נהר, עדן, גן וקדם, בהקשר של תנועת חלקי הנפש בין מרחבי הגמול השונים, כלומר המדרגות השונות של גן עדן וגיהנום.

בפרקים הרביעי והחמישי מפתח בראשון את הדיון במבנה הארכיטקטוני של גן העדן. הפרק הרביעי הוא לטעמי המורכב ביותר בפרקי הספר. הוא מתמקד במבנה גני העדן, בעיקר בחטיבה ספרותית מסוימת בתוך חטיבת ה"היכלות" שבספר הזוהר וכן באחדים מכתביו של ר' משה די לאון. בחלקו הראשון של הפרק פורס בראשון ניתוח מבני ותוכני של שתי היחידות העוסקות בהיכלות גן העדן בזוהר: "היכלות דבראשית" – תיאורים של היכלות שמימיים המופיעים בספר הזוהר לפרשת בראשית; "היכלות דפקודי" – מגוון תיאורים נוספים של ההיכלות השמימיים המופיעים בספר הזוהר לפרשת פקודי. כנגד אפיוניהן הכלליים של יחידות אלה במחקר עד כה, והכללתן כחטיבה אחת ונבדלת בתוך ספרות הזוהר, בראשון עורך בהן חלוקה פנימית חשובה לתתי-יחידות, שניכרות בהן תבניות וחלוקות שונות בהיכלות גן עדן אשר אי-אפשר ליישב ביניהן.

בהמשך פרק זה בספרו של בראַשר, וכן בפרקים שלאחר מכן, מסייעת בידו חלוקה זו לזהות זיקות בין אחדות מתת-היחידות בהיכלות הזוהר לבין יחידות טקסט אחרות בספרות הזוהר, וכן יחידות העוסקות במבנה גן העדן בכתבי די לאון. בראַשר מייחד דיון נרחב וחשוב לכתיבתו העצמאית הענפה של די לאון על תבניות קוסמוגרפיות ארציות ושמימיות – נושא שלא נידון במחקר לפני כן. מתוך כך הוא עומד על החלק הפעיל שנטל מקובל זה בכתיבה ההיכלית בכללותה, ומעלה את האפשרות שהיה שותף גם לכתיבתן או לעריכתן של יחידות בפרקי ההיכלות בזוהר.

חלקו השני של הפרק מציג דיון מפורט עד מאוד בשאלת טיבם של אזכורי "ספר חנוך" במדרשות הזוהר. בזוהר נזכרים כמה ספרים, רובם אינם מוכרים לספרות המחקרית, ובהקשר זה עולה השאלה האם אותם ספרים היו ואברו, או שמא מדובר באזכורים של ספרים שלא היו ולא נבראו אלא בדמיונם של בעלי הכתבים. כך לדוגמה, בספר "משכן העדות" לר' משה די לאון, וכן בקטעים אנונימיים מכתבי יד המיוחסים לו. קטעים אלה עוסקים בעלייתו של חנוך לגן עדן, בהתוודעותו לעצי הגן ובתמורה שחלה בו לבסוף עם היכנסו לגן, בפושטו את לבוש דמות הבשר והתלבשותו בלבוש של אש.

שאלת המחקר העיקרית המוצגת בהקשר זה כאן היא האם יש בידינו ראיה מספקת להיכרות ישירה של די לאון וכותבים אחרים של מדרשי ההיכלות שבזוהר עם אחד החיבורים שנהוג לשייכם לספרות חנוך הקדומה? – ספר חנוך הראשון והשני, הנמנים עם הספרים החיצוניים למקרא, והספר המכונה "חנוך השלישי", המשויך לספרות ההיכלות המאוחרת יותר, המתוארכת לאלף הראשון לספירה.

בהיעדר ראיה היסטורית ממשית להיכרותם של כותבים אלה עם ספרי חנוך הקדומים, נוקט בראַשר מהלך מחקרי מורכב, שהמסקנה שבסופו מנוסחת באופן כה צנוע שכמעט מעמעם את חשיבותו של המהלך, הראוי בהחלט לציון. בראַ אשר פונה לכתביו של מקובל אקלקטי חשוב בן המאה הארבע עשרה, ר' מנחם רקנאטי, שעמד על הזיקה בין כתיבתו של די לאון על ספר חנוך לבין אזכוריו של ספר הנושא את השם "ספרא דחנוך" בספרות הזוהר. בהמשך מוצא בראַשר בדיון שעורך רקנאטי בקטע מספר חנוך השלישי, המשויך לספרות ההיכלות הקדומה, שיבוץ של קטע מהזוהר על ספר חנוך.

לצד עדויות אלה מעמיד בראַשר אוצר של עדויות טקסטואליות ורעיוניות רבות עניין, ומהן הוא למד על הזיקות שבין מדרשות הזוהר על חנוך וספרו לבין

קטע המיוחס לספר חנוך ב"משכן העדות" לר' משה די לאון, ובין שני אלה לספר חנוך השלישי המשוך לספרות ההיכלות הקדומה. בסוף מהלך מורכב ועתיר פרטים זה, מנסח בר-אשר את מסקנותיו בנוגע לטקסטים מימי הביניים על חנוך באופן כה זהיר שכמעט מצליח לטשטש את האמירה החשובה המבוטאת בו. לדבריו: "מקורות אלה מגלים סגנון דומה מאוד של כתיבה על גן עדן שבארץ ועל הרקיע אשר עליו בסוגה השואבת מספרות ההיכלות והמרכבה ואף מחקה אותה" (עמ' 312). ביסודם של המקורות מימי הביניים בר-אשר מזהה "דגמים ספרותיים משותפים מספרות ההיכלות הקדומה" (שם), שזוכים ל"עיצוב רעיוני חדש" (שם), בהתאם לדפוסי החשיבה וההגות האופייניים והייחודיים לקבלת ימי הביניים.

בשונה מן הפרק הרביעי, הפרק החמישי מציג טענה ברורה וכתוב בנימה פסקנית, שהיא ייחודית בספר זה. בהמשך לחקירת המבנים בגן עדן, מתמקד בר-אשר ב"סדר גן עדן", חיבור קצר שמוצגים בו תיאורים נוספים המשויכים לאותו עולם תוכן (שמואלי, תשע"ז). בסקירה מחקרית מפורטת בשאלת זהותו של מחבר "סדר גן עדן" ובמוצאו, מעלה בר-אשר את התלבטויות החוקרים: חלקם הצביעו על זיקתו ל"משכן העדות" של ר' משה די לאון ואחרים על זיקתו למדרשות הזוהר. כאן נוקט בר-אשר עמדה חד-משמעית. הוא אינו מסתפק בהצבעה על זיקה בלבד, אלא מייחס נחרצות את "סדר גן עדן" לר' משה די לאון, מתוך הצגה מפורטת ומשכנעת של התפיסה הייחודית של שני גני עדן, המשותפת לחיבור זה ול"משכן העדות" של ר' משה די לאון, מבחינת אוצר הדימויים והלשון. ראוי להזכיר כאן כי לאחר צאת ספרו של בר-אשר, ראה אור ספרה של רונית מרוז על פרשת שמות שבזוהר, ובו היא טוענת לריבוד בתוך "סדר גן עדן" למרות קוצר יריעתו, ולפיכך קובעת כי פסקאות מסוימות בספר קדומות יחסית, ואחרות אכן כתובות ברוחו של משה די לאון. היא מבססת את עמדתה בין השאר על דימוי "קן הציפור", שנקשר במשיחיות בחלקים מסוימים של "סדר גן עדן", ואינו מופיע בכתביו של די לאון (מרוז, תשע"ט).

פרט לכך, בר-אשר עומד על התפתחות בתורת הגמול האסכטולוגית של די לאון, ומתוך כך ממקם את "סדר גן עדן" בתוך רצף כתיבתו. לדבריו, תורת הגמול של די לאון – ובכלל זה דיוניו בכפילות גני העדן, בגן השמימי ובמשמעויותו התיאוסופיות, בגן הארצי ובמבנים הארכיטקטוניים של שניהם – גובשה בהדרגה על פני עשור שלם מתוך פולמוס עם שיטות אחרות ובדיאלקטיקה של גילוי והסתרה של חידושי המרכזיים. ב"סדר גן עדן", טוען בר-אשר, משתקפות כל

תפיסתו של די לאון בתחום זה "בתמצית וכעובדה מוגמרת" (עמ' 345), ואילו ב"משכן העדות" אותן תפיסות מוצגות בצורתן הבשלה ביותר, באריכות, בפירוט ובנימה פולמוסית. ניתוח זה מקעקע את הכרונולוגיה שקבע גרשם שלום בין "סדר גן עדן" לבין חיבוריו הידועים של ר' משה די לאון. בר-אשר תומך את ניתוחו בדיון מעמיק ביחסים שבין "סדר גן עדן" לבין כתביו הידועים של די לאון, ובו הוא מעלה ושוקל את כל האפשרויות האחרות, מציג ראיות מוצקות ומספק טיעונים כבדי משקל המערערות על תקפות קביעותיו של גרשם שלום.

אשר לזיקה בין "סדר גן עדן" למדרשות הזוהר – סוגיה שבר-אשר נדרש לה בחלקו השני של הפרק – המצב כבר מסובך יותר. כאן הוא שוב נמנע ממסקנות גורפות וחד-משמעיות, ומדגיש כי הזיקות שמצא בין מדרשות הזוהר לבין "סדר גן עדן" וקטעים מכתבי די לאון תקפות רק ליחידות טקסט קטנות הפזורות במדרשות הזוהר, ואינן חופפות בהכרח לכלל הכתיבה ההיכלית בספרות זו.

בחלקו האחרון של הפרק, מעלה בר-אשר עוד הצעה מרתקת הנוגעת ליחס שבין "סדר גן עדן" לבין החיבור שעמו שולב בכתבי יד – "צוואת ר' אליעזר הגדול". להשערתי, הנסמכת על השוואה לשונית ורעיונית, ר' משה די לאון הוא שערך את "סדר גן עדן" בהמשך ל"צוואת ר' אליעזר הגדול", שנכתבה קודם לכן, ולא הוא שפְּתָּהּ. את תפר העריכה מגלה בר-אשר בפסקה החותמת את הצוואה, שם הוא מוצא דמיון לשוני ורעיוני לתיאורי גן עדן של די לאון ב"משכן העדות". פסקה זו, להשערתי, שולבה על ידי די לאון כדי לחבר בין "צוואת ר' אליעזר" לבין "סדר גן עדן", והיא מספקת הצגה תמציתית של התפיסה המרכזית שבבסיס חיבור זה ובבסיס השקפותיו של ר' משה די לאון בנוגע לגני עדן ככלל.

לסיכום, ספרו של בר-אשר פורס בפנינו יריעה נרחבת ביותר של מגוון תפיסות גן עדן ותיאוריו בספרות הקבלה של ימי הביניים. אוצר ההצעות, ההשערות, המסקנות והתובנות המועלה בספר מבוסס תמיד על חקירה קפדנית בכתבים ממגוון שפות וסוגות של כתיבה – פרשנית, ספרותית והגותית – מימי הביניים ומהעת העתיקה, הנבחנים בהקשרים רחבים. זהו חיבור מרשים ביותר, שתרומתו חשובה למחקר העתידי, ואין ספק שיצוטט רבות ויסייע להתקדמות המחקר בתחום צעיר יחסית זה.

מקורות

שמואלי, ליאור זקס (תשע"ז). "סדר גן עדן: מהדורה מדעית ועיון לסדר כתיבתו הפסוידאפיגרפית של רבי משה די ליאון", קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית, כ"ח, 191-299.

מרוז, רונית (תשע"ט). יובלי זוהר: מהדורה ביקורתית מוערת של זוהר, פרשת שמות. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

